

Ковальова М. М.

кандидат мистецтвознавства,
доцент кафедри «Живопис»

Харківська державна академія
дизайну і мистецтва

ОСНОВНІ ЕТАПИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОРТРЕТА КІНЦЯ XVII – XVIII СТОЛІТЬ

Анотація. У статті відтворюється історія вивчення українського портретного малярства кінця XVII – XVIII ст., аналізується науковий доробок найвідоміших українських мистецтвознавців Є.Редіна, Д.Щербаківського, П. Білецького, П. Жолтовського та ін.

Ключові слова: портрет, публікації, культурний розвиток, джерела.

Аннотация. Ковалева М.М. Основные этапы исследования украинского портрета конца XVII – XVIII веков. В статье отображается история изучения украинского портретного искусства конца XVII – XVIII вв., анализируется научное наследие известных украинских искусствоведов Е.Редина, Д.Щербаковского, П.Белецкого, П.Жолтовского и др.

Ключевые слова: портрет, публикации, культурное развитие, источники.

Annotation. Kovaliova M.M. Fundamental stages of the researches of the Ukrainian portrait of the XVII – XVIII centuries. The history of studying of the Ukrainian portrait art of the end of the XVII – XVIII centuries is reproduced in the article. Scientific completion of the most famous Ukrainian artlearners Ye. Redin, D. Sherbakivskiy, P. Biletskyi, P.Zholtovskiy and others is analysed.

Key words: portrait, printed works, cultural development, sources.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку українського мистецтвознавства позначений новим розумінням багатьох явищ вітчизняної художньої культури, що вимагає відповідних наукових підходів. **Актуальність** здобуває новий ракурс вивчення розвитку портретного жанру в регіоні в заявлених хронологічних рамках. Комплексне вирішення цієї проблеми сприятиме ґрунтовнішому пізнанню та об'єктивнішому висвітленню національної спадщини, використанню її надбань за сучасних умов.

Мета роботи: висвітлення історії вивчення українського портрета кінця XVII – XVIII ст. в дослідженнях вітчизняних науковців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Складному процесу еволюції мистецтва, новому розумінню особистості, що постало за часів переломної епохи переходу від Середньовіччя до Нового часу присвячено чимало праць авторитетних українських вчених. Ціла низка досліджень, в яких розкриваються основні тенденції портретного малярства XVIII ст., з'явилася наприкінці XIX – початку XX ст. під час поширення інтересу до мистецької національної спадщини. Пізніше, активізація вивчення українського портрета простежується у 1960-х рр. внаслідок проведення реставрації і атрибуції багатьох пам'яток з музейних фондів. Особливу увагу привертають дослідження найвідоміших українських мистецтвознавців Є.Редіна, Д.Щербаківського, П. Білецького, П. Жолтовського та ін., в яких розглядалися основні проблеми української культури кінця XVII – XVIII ст. Історіографічний огляд поставленої проблематики засвідчив, що наявні публікації з історії українського портрета потребують сучасного осмислення.

Результати дослідження. Перші вагомні публікації, пов'язані з мистецтвом українського портрета Центральної і Східної України, які ми віднесли до першої групи, з'явилися наприкінці XIX – початку XX ст. на сторінках „Киевской старины”. Ці статті були першими спробами реконструювати процес розвитку українського портретного малярства. Слід відзначити публікації О. Лазаревського [21], В. Горленко [12]. Вони містять важливі відомості щодо місцезнаходження на той час ще збережених давніх українських портретів, спроби атрибуції зображених персонажів та фотовідбитки деяких пам'яток.

Особливо цінними є друковані праці, починаючи з другої половини XIX ст., діячів релігійної культури Є. Болховітінова [11], П. Лебединцева [24 – 25], М. Петрова [33], Д. Т. Філарета-Гумілевського [40], а також розвідки історико-краєзнавчого характеру Д. Багалія [3–4], К. Шероцького [41], М. Істоміна [17], А. Лебедева [23], Ф. Титова [38], К. Лазаревської [22] та ін.

В працях П. Лебединцева, Є. Болховітінова, М. Петрова, Ф. Титова подаються дані про портрети колекції Церковно-археологічного музею у Києві (1873–1922). У дослідженнях Д. Т. Філарета-Гумілевського, Д. Багалія, А. Лебедева розкриваються певні історичні події в регіоні, історико-культурні процеси та міститься інформація про деякі мистецькі

Надійшла до редакції 23.05.2011

твори Слобожанщини. Праці М. Істоміна, К. Шероцького, К. Лазаревської присвячені пам'яткам Києва, що збереглися на початок ХХ ст.

Систематизація і аналіз низки портретів Слобожанщини була проведена на початку ХХ ст. професором Харківського університету Є. Редіним у зв'язку з підготовкою матеріалів до ХІІ археологічного з'їзду. У виданому під його редакцією ілюстрованому альбомі [2] наведені фотовідбитки здебільшого втрачених на сьогодні пам'яток українського мистецтва, серед яких були і давні українські портрети – православних діячів, видатних козацьких ватажків, представників дворянських родин. Частина пам'яток, представлених на ХІІ археологічному з'їзді в Харкові 1902 року, потрапила до університетського музею у церковно-археологічний відділ, а згодом – до української картинної галереї у Харкові.

Значна кількість уцілілих до середини 1920-х рр. українських портретів ХVІІ – ХVІІІ ст., які здебільшого перебували в Києві, каталогізована Д. Щербаківським, який опікувався першою виставкою, присвяченою цьому явищу [42]. Вперше увівши в науковий обіг сам термін “український портрет”, науковець дає визначення поняття „національне мистецтво”, розглядаючи його як культурне явище, що окреслюється територіально-етнічним чинником навіть при відсутності у даної нації державності.

Зупиняючись на характеристичі художньої культури ХVІІ – ХVІІІ ст., дослідник акцентує увагу на формуванні нового змісту українського мистецтва цього періоду, проводить класифікацію портретів, виділяючи пам'ятки світського і культового призначення.

Розбудова нової української культури в Києві супроводжувалась організацією ще однією виставки українського малярства (1929), що являла результат кропіткої праці науковців по збереженню національного надбання. Завідувачем художнього відділу Національної української картинної галереї Ф. Ернстом виданий каталог з історією колекції та стислим описом пам'яток [13], що включає портретне мистецтво.

Дослідження, присвячені українському портрету 1930–1950 рр. фіксують офіційний рівень розвитку мистецтва. Їм притаманна ретельна селекція шляху, пройденого українською культурою з огляду на ідеологічні завдання радянської влади. У працях М. Кожина [19, 34], В. Курільцевої [20] та ін. висвітлені основні етапи розвитку живопису другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст. на території Лівобережжя. На думку авторів, головним поштовхом розквіту образотворчого мистецтва на означеній території стало включення її до складу Російської імперії [20, с.12]. Дотримання принципів офіційної державної політики відчутно помітні у критиці загальної богословської спрямованості портретного малярства даного періоду, яке розглядається як анархічне у порівнянні зі світською тенденцією.

Простежено, що і в дослідженнях 1960-тих – першої половини 1980-х рр. ще зберігається вплив ідеологічних обмежень. Втім спостерігається

активізація досліджень у портретному жанрі, пов'язана з підготовкою і виданням „Історії українського мистецтва” у 6-ти томах. Розділ, присвячений портретному малярству другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст., написаний видатним українським мистецтвознавцем П. Білецьким, який аналізує це явище як феномен доби бароко [7].

У наступних ґрунтовних монографіях (1969, 1974, 1981), де значна увага приділена пам'яткам цього жанру на центрально-східних землях України, вчений вперше розглянув український портрет як цілісне історико-культурне явище в контексті взаємодії з мистецтвом слов'янських народів та західноєвропейських віянь [6, 8–10]. Окремо слід підкреслити значення комплексного підходу вченого, що відбився у залученні до аналізу російських, польських та ін. портретів, розкритті процесу розвитку портретного малярства від натрунних зображень і іконопортретів до творів цілком світського звучання [6, 9].

Значною подією у вивченні цього жанру в українському мистецтві стала виставка “Львівський портрет ХVІ – ХVІІІ ст.” (1965), що відбулася у Львові і якою опікувався і написав вступну статтю до каталогу В. Овсійчук (1967) [27]. Дослідник відзначив особливості живописних пам'яток західноукраїнського регіону, зазначив їх характерні риси: монументальність, площинність, декоративність. Згодом відомий вчений неодноразово звертався до цієї галузі в багатьох фундаментальних працях з історії українського мистецтва (1985, 1996, 2001), але зупинявся головним чином на матеріалі західного регіону [28–31].

Непересічне значення в дослідженні розвитку українського портрета мали монографії П. Жолтовського (1978, 1982, 1983). У першій, присвяченій українському живопису ХVІІ – ХVІІІ ст., автор в одному з розділів спеціально розглядає портрет, його еволюцію, місце в духовному житті українського народу за часів козаччини, різнобічний зв'язок з іконописом, увівши низку імен майстрів і учнів малярні Києво-Печерської Лаври [15], поповнивши їх список у наступних працях [14, 16].

Публікації пострадянського періоду свідчать про подальше зростання серед науковців інтересу до давнього українського портрета. Важливу роль у справі вивчення мистецького процесу в Україні ХVІ – ХVІІІ ст. і його важливої частки – львівської художньої школи, відіграла наукова праця В. Свенціцької “Спадщина віків: Українське малярство у музейних колекціях Львова” (1990), написана в співавторстві з дослідником українського сакрального мистецтва О. Сидором [35]. Особливості стилю, що розкриваються на основі аналізу збережених пам'яток Національного музею у Львові, а саме графічності, як важливого компонента художнього методу українських майстрів, простежуються і в мистецтві східного регіону [35, с.54].

Творчості митців Києво-Печерської лаври присвячені праці Д. Степовика [36, 37]. І хоча в його роботі майже не приділяється увага портретному малярству лаврської майстерні, реконструкція історії

монастиря заповнює певні прогалини в історії української культури. При аналізі образотворчого мистецтва XVII – XVIII ст. Д. Степовик наголошує на його новому естетичному та ідеологічному змісті, що стверджувалось у формах бароко. На думку дослідника, на теренах Центральної і Східної України бароко набуло більш виявленої національної форми і протрималося без суттєвих змін майже два століття (до кінця XVIII ст.) [37, с.142].

Народному іконописному і портретному малярству XVII – XVIII століть присвячена монографія В. Отковича (1990) [32]. Досліджуючи розвиток народного малярства, автор наголошує на його взаємозв'язку з мистецтвом професійним. В. Откович зауважує, що традиції народної культури, про який би період розвитку мистецтва не йшлося, завжди залишалися і залишатимуться невичерпним джерелом на шляху творчих шукань і звершень нових поколінь митців [32, с.19].

Окремий портрет кінця XVII – початку XVIII століть як збереженої пам'ятки відомої особи над її похованням привертає увагу дослідника А.Адруга [1]. Це портрет Василя Андрійовича Дуніна-Борковського, який нині знаходиться в зібранні Чернігівського обласного художнього музею. Автор розглядає живописний портрет у контексті надтринного комплексу. Такий синтез архітектури, живопису, скульптури і літератури є типовим для художнього мислення кінця XVII – XVIII століть.

Одним з проявів поширення інтересу до давнього портрета XVI – XVIII ст. була виставка в Національному художньому музеї в Україні (2005), на якій було представлено понад триста збережених взірців цього жанру з 27 музеїв та бібліотек України, здебільшого недосліджених і введених до виданого каталогу [39]. В ньому вперше відтворена значна частина портретів київського духівництва, галереї Вишневецьких, іконопортретів, що відображено у статті оглядового характеру завідувача стародавнього відділу Національного художнього музею і куратора виставки Г. Белікової. При відтворенні загальної картини розвитку портрета дослідник вказує, що всебічний аналіз еволюції жанру на центрально-східних землях України неможливий без врахування творів, відомих за фотографіями чи в копіях [5, с.11].

Видання, присвячене виставці, містить також статті провідних мистецтвознавців, які досліджували українське мистецтво означеного періоду: Л. Членової, В. Александровича, Т. Сабодаш, О. Сидора. Стаття Л. Членової була написана ще у 1993 році, але підготовлений матеріал в зв'язку з політичною ситуацією того часу не був надрукований, а з'явився лише в 2005 р. у каталозі без змін. Науковець розглядає розвиток портрета, як „складний процес синтезу нових художніх ідей з традицією” [39, с.14]. На думку Л. Членової, підвищений декоративізм, площинність форм, лінеарність портретного мистецтва – художні прийоми, характерні для творів іконопису та розписів дерев'яних церков.

Корисні доповнення і уточнення містять публікації наукових працівників київських музеїв,

присвячені окремим аспектам розвитку мистецтва означеного періоду. Серед таких публікацій треба відзначити наукові дослідження співробітників київських музеїв О. Лопухіної (про живописну школу Києво-Печерської лаври) [26], О. Коваленко (про лаврські портрети кін. XVIII – XIX ст.) [18] та ін.

Висновки. Проведений історіографічний огляд дає можливість розгорнути широкий матеріал до вивчення українського портрета окресленого періоду науковцями. Подальший поступ українського мистецтвознавства повинен спиратися на досягнення минулого своєї науки. Вказані публікації містять цікаву, а іноді – безцінну інформацію про існуючі й втрачені старовинні портрети.

Подальші дослідження передбачають вивчення українського живописного портрета.

Література:

1. Адруг А. Портрет Василя Дуніна-Борковського. – Чернігів: ЦНТЕІ, 2005. – 32 с., іл.
2. Альбом виставки XII Археологического съезда в Харькове / [сост., авт. вступ. ст. Е. К. Редин]. – М.: Зильберберг и с-вья, 1903. – 25 с., 167 табл.
3. Багалеї Д. История города Харькова за 250 лет существования (1655-1905): в 2 т. [Текст] / Д. Багалеї, Д. Миллер. – Т.1: XVII – XVIII. – Харьков: Зильберберг и с-вья, 1905. – 568 с.
4. Багалеї Д. И. Альбом старинных планов г. Харькова, снимков его видов и портретов его деятелей. – Репринт. изд. – Харьков: Б.и, 1993. – 6 с., XXX л. табл.
5. Белікова Г. Давній український портрет: Матеріали до виставки // Український портрет XVI – XVIII ст.: Каталог-альбом. – К.: Артанія Нова, 2006. – С. 21–49.
6. Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII – XVIII в. – Л.: Искусство, 1981. – 256 с.
7. Білецький П. О. Портрет // Історія українського мистецтва: в 6 т. – К.: Акад. наук УРСР, 1968. – Т.3: Мистецтво другої половини XVII – XVIII століття. – С. 240–284.
8. Білецький П. О. Скарби нетлінні: Українське мистецтво в світовому художньому процесі. – К.: Мистецтво, 1974. – 242 с., іл.
9. Білецький П. О. Українське мистецтво другої половини XVII – початку XVIII ст. – К.: Мистецтво, 1981. – 246 с., іл.
10. Білецький П. О. Український портретний живопис XVII – XVIII ст.: Проблеми становлення і розвитку. – К.: Мистецтво, 1969. – 319 с., іл.
11. Болховитинов Е. Описание Киево-Печерской лавры. – К.: Киево-Печерск. Лавра, 1826. – 230 с.
12. Горленко В. П. Старинные малороссийские портреты // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 602–606.
13. Ернст Ф. Українське мистецтво XVII – XVIII вв. – К.: Криниця, 1919. – 32 с., іл.
14. Жолтовський П. М. Малюнки Києво-Печерської іконописної майстерні: Альбом-каталог. – К.: Наук. думка, 1982. – 287 с., іл.
15. Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні: XIV – XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1973. – 132 с.
16. Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні: XIV – XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1983. – 179 с.
17. Истомин М. П. К вопросу о древней иконописи в Киево-Печерской лавры. – К.: Тип. Императорского унив. Св. Влад., Н. Т. Корчан-Новицкого, 1897. – 58 с.
18. Коваленко О. О. Портретний жанр у творчості художників Києво-Лаврської іконописної школи (XIX ст.) // Лаврський альманах. – 2001. – Вип. 5. – С. 60–62.
19. Кожин Н. Украинское искусство XIV – нач. XX вв.: Очерки. – Львов, 1958. – 248 с.
20. Курильцева В. Украинская живопись XVIII – начала XX веков. – К.: Изомузгиз, 1956. – 12 с.

21. Лазаревский А. Михайло Борохович гадяцкий полковник: К портрету // Киевская старина. – 1890. – Т. XXVIII, март. – С. 547–551.
22. Лазаревська К. О. М. Лазаревський і старе українське мистецтво // Україна. – 1927. – №3 (22). – С. 83–97.
23. Лебедев А. С. Харьковский коллегіумъ какъ просветительный центръ Слободской Украйны до учрежденія Харьковь университета. – М.: Университ. тип., 1886. – 24 с.
24. Лебединцев П. Г. Заметки о начале Киевского братства и Киевской Академии. IP НБУВ. Ф.154 № 180. – 2 л.
25. Лебединцев П. Г. Хроникальные заметки по истории Киева. IP НБУВ. Ф.154 № 179. – 2 л.
26. Лопухіна О. В. Живописна школа Києво-Печерської лаври другої половини XIX – поч. XX ст. // Лаврський альманах. – 2001. – Вип. 5. – С. 74–82.
27. Львівський портрет XVI – XVIII ст.: Каталог виставки / [авт. вступ. ст. В. А. Овсійчук]. – К.: Мистецтво, 1967. – 69 с., 23 с. іл.
28. Овсійчук В. А. Класицизм і романтизм в українському мистецтві. – К.: Дніпро, 2001. – 445 с.
29. Овсійчук В. А. Малярство бароко // Українське малярство: Навч. посібник: у 3 ч. – Ч.3. – Львів: Світ, 2005. – С. 91–101.
30. Овсійчук В. А. Українське малярство другої половини X – XIII ст. – Львів: Світ, 1996. – 280 с.
31. Овсійчук В. А. Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст.: Гуманістичні та визвольні ідеї. – К.: Мистецтво, 1985. – 184 с.
32. Откович В. П. Народна течія в українському живопису. – К.: Наук. думка, 1990. – 94 с.
33. Петров Н. Коллекция старых портретов и других вещей, переданная в 1909 г. в Церк.-арх. Муз. при КДА // Труды Киевской Духовной Академии. – 1910. – Кн.7 – 8. – С. 529–541.
34. Программа по истории украинского искусства / [ред. В.И. Заболотный]. – К., 1956. – 204 с.
35. Свенціцька В. І. Спадщина віків: Українське малярство XIV – XVIII ст. у музейних колекціях Львова. – Львів: Каменяр, 1990. – 72 с., 64 л. іл.
36. Степовик Д. В. Києво-Печерська Лавра. – К.: 1993. – 80 с.
37. Степовик Д. В. Історія Києво-Печерської Лаври. – К.: 2001. – 559 с.
38. Титов Ф. И. Типография Киево-Печерской Лавры: Исторический очерк (1606–1616–1916) // Труды Киевской духовной академии. – 1880. – Т.2. – С. 306–312.
39. Український портрет XVI – XVIII ст.: Каталог-альбом / [авт.-укл. Г. Белікова, Л. Членова; НХМУ]. – Вид. 2. – К.: Артганія Нова, 2006. – 352 с., іл.
40. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Х: Райдер, 2004. – 328 с.
41. Шероцький К. Київ: репринтне видання 1917 року. – К: УКСП «Кобза», 1994. – 377 с.
42. Щербаківський Д. Український портрет. – К., 1925. – 64 с.